

НАТАША ДРАГИН
(Нови Сад)

О ЈЕЗИКУ НАДГРОБНЕ РЕЧИ ДЕСПОТУ ЂУРЂУ БРАНКОВИЋУ

Испитивање је обухватило фонетику и морфологију с циљем да се установи да ли у тексту има језичких елемената који би могли сведочити о ужој провенијенцији преписивача а, посредно, можда и самог аутора *Надгробне речи*. Анализа је показала присуство регионалних црта које иду у прилог претпоставци о припадности говора непознатог Смедеревског беседника косовско-ресавском дијалекту, који уосталом и данас обухвата град Смедерево, за који се и везује настанак текста.

Кључне речи: *Надгробна реч деспојџу Ђурђу Бранковићу*, српско-словенски језик, фонетске и морфолошке карактеристике.

На *Надгробну реч деспојџу Ђурђу Бранковићу*, текст ретке поетске лепоте и књижевне вредности, скренута је пажња у науци још у XIX веку.¹ Једини до данас познат препис налази се у Цетињском зборнику који се под сигнатуром 1/119 (132) чува у Одеској државној научној библиотеци „А. М. Горког“. Љупка Васиљев је на основу водених знакова утврдила да књига у целини припада XVI веку.² У њој су текстови различитих жанрова, а препис *Надгробне речи*, писан руком једног писара, налази се на странама 442а-447б.

Још је Љубомир Стојановић у аутору ове беседе над непогребеним телом деспотовим (умро 1456. године) видео неког од блиских духовника из његове околине.³ Ђорђе Трифуновић у новије време

¹ Текст је први издао Љубомир Стојановић 1890. године (*Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, лейојиси, ијијици, йоменици, зайиси и др.* Прибрао их Љуб. Стојановић — Споменик Српске краљевске академије, III, Београд 1890, 90-92), док је најновије издање (са снимцима рукописа) приредио Ђорђе Трифуновић (*Надгробна реч деспојџу Ђурђу Бранковићу од Смедеревског беседника*, Књижевна историја, XII, 46, Београд 1979, 295-314). Приложеним фотографијама служила сам се и у изради овог рада.

² Љ. Васиљев, *Орнаментика, йовез и ново дајвовање српских рукојиса Универзийейске библијошке „А. М. Горког“ у Одеси*, Зборник Музеја примењене уметности, 19-20, Београд 1975-76, 167.

³ *Стари српски хрисовуљи*, 90.

ову претпоставку поткрепљује низом појединости из самог текста које „заиста откривају Ђурђевог сувременика и доброг познаваоца тадашњих прилика. Тако богата реторичност дела често има стварну основу.“⁴

У овом раду, анализом пре свега фонетских и морфолошких црта преписа, желела сам установити да ли у њему има и језичких елемената који би могли сведочити о ужој провенијенцији преписивача а, посредно, можда и самог аутора који је у литератури познат под именом Смедеревски беседник.⁵

Фонетика

Дилеме у изговору **ы** нема, будући да је *јери* давно пре XVI века у свим народним говорима дало јединствен рефлекс *и*.⁶ Ради илустрације наводим само неколико потврда: а) **и** на месту **ы**: И јд. *земљниць* 442а/16, И дв. *чистима* 442б/11, Г јд. *срѣди* 442б/13, Н мн. *повѣди* 443б/10, И мн. *агѣли* 447а/17; б) **ы** на месту **и**: *зымоу* 442б/7, *выседа* 442б/10, И мн. *намы* 443а/14, Н мн. *кнезы* 443б/9, Г јд. *жизны* 447а/1.

Сва одступања од етимолошког правописа показују да је рефлекс *јаѣа* у тексту екавски, што је иначе једна од главних одлика српскословенског језика. На месту **ѣ** слово **е** потврђено је у следећим категоријама:

а) корен речи: *вреднѣю* 442б/6, *време* 442б/16, *прѣсеци* 445а/2, *потрѣвнѣше* 446а/8.

б) основа речи: *всьрѣнѣ* 442б/3, *зрѣнѣ* 443б/17, *зрѣнѣа* 444а/5, 445а/7, придев *камени* 445а/2, *вѣсеми* 445б/13, *вѣсеми* 447а/19, *вѣсеми* 446а/3, компаративи *чюднѣиши* 442а/3, *послѣднѣиши* 444а/11.

⁴ Ђорђе Трифуновић, *истио*, 297.

⁵ Смедерево, за које се узимају настанак овог текста, данас припада косовско-ресавском дијалекту, тачније, смедеревско-вршачкој групи говора. „Говори смедеревско-вршачке групе померили су се у току миграција према северу и тиме у сливу Велике Мораве изгубили терен, а проширили се у Банату. Али и њихова физиономија је под утицајем многобројних досељеника са југа претрпела промене. И данас има локалних говора са видним траговима једне још недовољно искристалисане мешавине. У многим крајевима је **ѣ** тек под притиском миграција дало *е*. На тај начин су миграције довеле до великог уједначавања говора на територији данашњег косовско-ресавског дијалекта. Штавише, оне су од њега створиле *један* дијалекат. Разуме се, оне су створиле и необичан, у дужину извучен облик његове територије“ (Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти. Њихова стурктура и развој*, књ. I, *Ојшња размаѣрања и шѣокавско нарече*, Сремски Карловци, Нови Сад 1994, 231).

⁶ Александар Белић, *Основи историје српскохрватског језика I*, *Фонетика*, Београд 1969, 73–74.

в) наставак речи: Л јд. **вѣ г҃раде сме/д/рѣве** 442а/2, **в непѣтѣрѣпимемѣ** 443а/6, **вѣ себе** 444б/16, **вѣ кнѣзе** 447а/16, прилози **мыслзѣне** 442а/17, **болѣзньне** 442б/14, 443а/21.

Графема **ѣ** на месту етимолошког *e* или *ę*, односно *e* насталог старословенском вокализацијом полугласника присутна је у следећим примерима:

а) корен речи: **тѣшкоѣ** 442б/16, **вѣздѣж/д/ите** 447а/8.

б) основа речи: **вселѣнїе** 445б/11, **бл҃годѣтѣ/л/ства** 446б/17.

в) наставак речи: Л мн. **напастѣхъ** 442а/21, В јд. **пѣстолаѣ** 444а/12, **дѣмѣ** 444а/22, А јд. **себѣ** 444а/13, Г мн. **костѣи** 446б/20.

Екавизам је уз то потврђен и у облицима који су ван статуса књижевне норме (Д јд. **г/ѣ/пож/д/е** 442а/9, Л јд. **в сѣѣше ... г/ѣ/пож/д/е** 445б/16–17, компаратив **тихѣиши** 442а/4, императиви: 1. л. мн. **вѣзѣпїемѣ** 447а/12, 2. л. мн. **пѣтѣрѣпете** 443а/17, **вѣсплаете** 444б/13), што недвосмислено показује да је и народни говор писара/аутора био екавски.

Лексеме које су у старословенском језику имале дублетне форме на **ѣ/е** јављају се само са **е**: **гдѣ** 443б/3, 5, 13, 16, 444а/5, 446б/13, 16, 18, **древны/х/** 443б/10, **др҃хїѣрѣне** 444б/3, 447а/4, **идеже** 447а/14.

У рукопису нема потврда за рефлекс *йолугласника* у *a*. Намеће се стога питање да ли се у овом случају ради само о доследности у писарском узусу, што је, нема сумње, могло бити подстакнуто ресавским тежњама ка регулисању правописне норме, или је пак реч о чувању овог старог овог гласа у народном говору писара односно аутора. Овакво стање одликује, на пример, и Есфигменску повељу деспота Ђурђа из 1429. године, за коју је П. Ивић установио да спада у ред оних докумената „где је народни језик сразмерно мало заступљен“.⁷ У прилог претпоставци о чувању архаичног вокалског система у Повељи он истиче: „Имамо и других текстова из Србије XV века са неизмењеним јатом, односно полугласом, односно слоговним *л*. Уосталом, на некадашњем земљишту Деспотовине и данас понегде има дијалеката у којима је **ѣ**, односно полуглас, још увек посебан вокал, различит од других, а у деловима сливова Тимока и Нишаве живо је и слоговно *л*.“⁸

⁷ Павле Ивић, *О језику и правопису у Повељи*, у књизи: Павле Ивић, Војислав Ј. Ђурић, Сима Ђирковић, *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*. *The Esphigmenou Charter of Despot Djurdj*, Београд–Смедерево 1989, 12.

⁸ Павле Ивић, *истио*, 16. Уп. и друге до сада проучене споменике из XV и XVI века: Вера Јерковић, *О Јефимијиној њохвали кнезу Лазару*. — Зборник Матице српске за филологију и лингвистику, XXVII–XXVIII, Нови Сад 1984–1985, 303; Иста, *Најѣиис на мраморном стѣбу на Косову*. — Зборник историје књижевности, 10, Београд

Категорија секундарног полугласника означена је само два пута: *сь/м/* 442а/17, *щ'вьтъши* 446а/1. У осталим случајевима правописна норма се доследно поштује: *земљнимь* 442а/16, *волѣзньное* 442б/2, 21, *волѣзньнѣ* 442б/13, *жизнь* 442б/20, *цѣломоудрѣнѣши* 446а/16 итд.

У књишким категоријама полугласнички знак се бележи с великом доследношћу. У предлозима *въ*, *сь*, *къ* не изостаје ниједном: *въ* 442а/1, 2, 22, 443б/2, 444б/16, *съ* 443а/14, 15 × 2, 444б/11, 13, 14, *къ* 446а/19 итд. У префиксима *въ-* и *въз-* такође је увек присутан: *вънезаапѣ* 442б/12, *пѣвъж/д/елѣннимь* 442а/10, *възвѣсти* 442б/19, *въспрнелъ* 445б/3 итд., с изузетком речи *всаелѣнїе* 445б/11. Префикс *сь-* у главнини примера (12) је са *јером*: *сѣтворилъ* 442а/12, *сѣздателя* 443а/4, *несѣтрѣпимо* 443а/17, *сѣпротивныхъ* 444а/2, *сѣмръть* 445б/20 итд. Одступају свега три основе: *снѣдна* 445а/9, *скончанї* 445б/19, *спо/д/вим' се* 447б/1, које се и у другим српскословенским споменицима пишу на исти начин.⁹ Полугласнички знак редовно је присутан и у корену *вьс-*: *вьсеми* 445б/13, *вьсакыхъ* 445б/17, *вьсе* 446а/12, 13, *вьсѣхъ* 447а/10 итд. У групама *-ьск-* и *-ьств-* такође се бележи доследно: позиција иза *ч* и *ш* — *вьсачьскы/х/* 442а/21, *вшьствѣа* 442б/6, *шьствоуѣмь* 443а/8, *езычьсцїи* 443б/9, *постничьствѣ* 445б/2, *вшьствыѣ/м/* 446б/14, *иночьствоуѣщен* 447а/5; позиција иза сонанта — *земљсцїи* 443б/8, *блгодѣтел'ство* 444б/7, *чювьствѣнѣши* 445а/3, *родител'скыѣ* 446а/20, *ап'ѣ/льскыи* 447а/21. Знак је изостао само онда када је писар применио надредно писање: *вж/ѣ/тв'нѣшиа* 442а/12, *вж/ѣ/твнѣи/х/* 446б/10, *цр/ѣ/тв'нѣши* 443б/14, *цр/ѣ/кыи* 444а/12, *блгодѣтѣ/л'ства* 446б/17. Гласовна вредност полугласничког знака, како су показала испитивања осталих српскословенских текстова, несумњива је међутим само у групама *ч, ж, ш + -ьск- / -ьств-*.¹⁰ Три пута је и правописом означен прелазак етимолошког *въ* између два сугласника у српскословенском језику у *ѣв*: *чювьствѣнѣши* 445а/3, *своиствѣнѣ* 445б/10, *своиствѣнѣши* 446б/1.

У тексту су потврђени и лексикализовани македонизми: *пѣведѣн* (9 ×) — *пѣведнаго* 445б/9, *вьседа* 442б/10. Дублетне форме

1976, 141; Александар Младеновић, *Белешке о графичкој и језичкој у „Житију Сѣфана Дечанског“ Григорија Цамблака*. — Зборник за филологију и лингвистику, XXIV/1, Нови Сад 1981, 35.

⁹ Јасмина Грковић-Мејдор, *Језик „Псалтира“ из шѣамѣрије Црнојевића*, Подгорица 1993, 55–56.

¹⁰ Вера Јерковић, *О транскрипцији српскословенских текстова*. — Научни састанак слависта у Вукове дане, 25/2, Београд 1996, 9.

са *ѡ* увек се јављају са *о*: **ТОГДАШНЕГО** 443а/2, **ТОГДА** 445а/6, **КОГДА** 445а/4,6, 4466/22.

Вокално *л* среће се у свим одговарајућим речима (наводим по један пример сваке основе с овом фонемом): **МЛЪЧЮ** 442а/13, **ВЛЪННЕНІЕ** 4426/8, **СЛНЦЕ** 4426/11, **СЛЪЗАМЪ** 4436/2, **ИСПЛЪНИТИ** 4436/2, **ДЛЪГОТА** 4446/21, **СВЪЛЪГЧИТИ** 445а/1, **СТАЛПИ** 4466/2, **ГЛЪВИНЪ** 4466/20.

Л на крају слога ниједном не прелази у *о*: **СЪТВОРИТЬ** 442а/12, **УСТАВИТЬ** 4426/2, **НАЧЕЛНИЦИ** 4436/8, **МЫСЛЪНАГО** 4466/7, **ХОТѢТЬ** 4466/13 итд.

Групе *шѣ* и *жд* доследно су присутне у свим одговарајућим потврдама: **НОЦЬ** 4426/5, **ПЪЖ/Д/Е** 4426/16, **СЦЕННИЦИ** 4446/5, **МОЦНО** 445а/2, **Г/Ѣ/ПОЖ/Д/Ъ** 445а/18, **ПОСЦАЕТЬ** 447а/14 итд.

Случајева метатезе групе *вс-* > *св-* у тексту нема, а редовно се чувају и предлог *въ* и иницијално *въ-* (примери су изнети у одељку о гласовној вредности *јера*).

У јединој потврди група *чр-* се чува: **НЕИЗЧЪПАЕМИ/М/** 445а/13.

Група *чѣ* јавља се само у једној речи, оба пута у складу са нормом: **ЧТО** 4426/18, 443а/13.

У категорији Д јд. мушког рода меке сложене придевске промене закон прегласа крши се у **ДАЮЩОМЪ** 446а/15, што се судећи према другим српскословенским текстовима не сматра огрешењем о књижевну норму.¹¹ Уношењем наставка из народног говора до одступања је дошло и у: **РЪДАЮЩОИ** 446а/17, **ЧЪСТИЊИШОИ** 446а/22.

Једначење по звучности доследно се бележи у прилогу **КДЕ**: **ГДЕ** 4436/3, 5, 13, 16, 444а/5, 4466/13, 16, 18 и једном у групи *-жк-* > *-шк-*: **ТЪШКОЕ** 4426/16.

Потврда упрошћавања сугласничких група нема. Група *-сц-*, која је већ у канонским споменицима прелазила у *-сѣ-*, у овом тексту редовно је присутна: **ЗЕМЛЪСЦІИ** 4436/8, **ЕЗЫЧЪСЦІИ** 4436/9, **РАИСЦЪИ** 447а/16.

Резултати прасловенских палатализација се углавном чувају. Уочена су само два случаја у којима су изостали резултати прве палатализације: В јд. компаратива **ТИХЕШИ** 442а/4, Н мн. **ГОРКІИ** 4446/3. Док би прва форма, настала контаминацијом корена и одговарајућег суфикса за извођење компаратива, упућивала на српске екавске говоре¹², дотле

¹¹ Јасмина Грковић-Мејџор, *истио*, 62.

¹² Реч је очигледно о новијој морфолошкој творби под утицајем говорне базе, будући да у књижевном језику овај облик гласи **тишан** < *tih-ěj- (Grigore Nandriš, *Old Church Slavonic Grammar*, London 1965, 30).

други пример има општештокавски карактер и потврђен је и у другим рукописима.¹³

На месту етимолошког *s* у одговарајућим категоријама стоји з: **кнезы** 4436/9, **вз кнїзе** 447а/16, изузев у речи **свѣзда: свѣзда/м/** 4426/18, **свѣздо** 4426/18. Овакво стање не искључује могућност да је писар/аутор у свом говору имао консонант *s*, који се и данас чува у готово свим говорима косовско-ресавског дијалекта, а има га и призренско-тимочка зона.¹⁴

Морфологија

Анализа морфолошких црта показала је висок степен нормираниости књижевног језика. Већина иновација присутних у тексту потврђена је у списима канона. Именице **jo* промене у Н мн. јављају се увек са наставком *-ије*: **цѣыѣ** 4436/8, **архїеуѣ** 4446/3, 447а/4, **жителїѣ** 447а/6. Једном је по **ї* основи посведочен и Г мн.: **моуѣи** 4436/11. Код именица ср. рода на *-ије* у оба примера Ј јд. јавља се сажимање: **вз...жити** 4456/19, **вз скончанї** 4456/19. Оно је забележено и у једном примеру Г мн. **ї* деκлинације: **заповѣди** 4466/10. Проширење *-ов-* присутно је једном у Г мн. **о* промене: **губѣховѣ** 4466/16. О утицају продуктивних на непродуктивне именичке врсте сведоче лексеме **тѣло** и **домѣ**, које су потврђене само по **о* основи: Г јд. **тѣла** 446а/19, И мн. **тѣломѣ** 442а/17, В јд. **домѣ** 444а/22. У једином примеру именица **любѣ** такође има наставак продуктивне **ї* промене: Г јд. **любви** 446а/20.

Номинатив и вокатив јд. м. рода компаратива увек (18 ×) је са проширеном осномом: **чюднейши** 442а/3, **сѣбѣѣнѣиши** 442а/6, **малѣиши** 444а/11, **сѣѣиши** 4446/19 итд. Облик ж. рода има наставак *-а*: **паведнѣиша** 4456/20, **блѣгочѣ/тивѣиша** 4456/21. Под утицајем именичке деκлинације једном је у Н мн. компаратива унет наставак *-и*: **ноуѣж/д/нѣиши** 447а/5.

У заменичкој деκлинацији иновација је присутна у Н и А јд. заменице **се** која гласи **сеѣ**: Н 4466/15, А 442а/11, 15, 4426/19. Форма Г мн. **ини/х/** 4436/12, уместо по заменичкој, саграђена је по сложеној придевској промени, док је у И мн. заменице **коѣ** дошло до продора

¹³ Уп. Вера Јерковић, *Српска Александрида. Академијин рукопис (бр. 352). Палеографска, орфографска и језичка исцраживања*, Београд 1983, 175; Ђ. Даничић, *Историја облика српскога или хрватскога језика до свршетка XVII вијека*, Београд 1874, 58.

¹⁴ Павле Ивић, *Дијалектологија српскохрватског језика. Увод и штокавско наречје*, Нови Сад 1956, 102, 114.

основе *ко-*: *коими* 443а/7. У питању су опет особине спорадично по-
тврђене већ у канону.

У тексту се јављају и малобројне црте општештокавског карак-
тера: наставак *-оу* у Л јд. **о* основа — *ш ... злоу* 443а/6, наставак *-ои* у
Л јд. ж. рода сложене придевске промене — *рыдающеи* 446а/17,
чьстнѣишои 446а/22. Под утицајем народног језика настао је и облик
Г јд. *тогдашнѣго* 443а/2. О губљењу осећаја за двојину сведоче сле-
дећи примери: *коими чистима очима слнце оузрими* 442/10–11, где ...
ср/д/це и *роука* имиже ... *въса насыщахъ се* 444а/5–8, *врагы въсе по/д/*
ногы имѣе 446а/12, *моли ш блженнѣиши ш чьстнѣишои двоици*
своистьвнѣиши твоихъ чедь г/ѣ/подѣи же нашихъ стлпи же блгочьстїа
живыхъ м/ѣ/никъ иже настоѣцаго свѣта лишенихъ ради правые вѣры и
блгочьстїа тѣхъ и ради родитель чистые вѣры и повинованїа соузнихъ
же мыслнаго свѣта наслѣдники 446а/21–446б/8. Облик двојине имени-
це *око*, као што се види из првог примера, користи се у значењу мно-
жине. Потврђен је, међутим, и Д мн. по **s* основи: *очесемъ* 443а/19.
Под утицајем народног говора дошло је и до неправилне конгруенци-
је партиципа презента активног. Уместо облика Н јд. ср. рода употре-
бљен је ж. род: *где сладчаише и медоточное твое възспнетые иже весе-*
лещи ме и напајаючи ме въ гльбинѣ даже до костѣи 446б/18–20.

Од посебног значаја за анализу су наравно црте регионалног по-
рекла. У именичкој деклинацији то су Д и Л јд. **ја* промене са на-
ставком *-е < -ѣ*: Д *г/ѣ/пож/д/ѣ* 442а/9, Л *ш ... стѣише ... г/ѣ/пож/д/ѣ*
445б/16–17. Уопштавање овог наставка старих тврдих основа у Д и Л
именица II врсте данас одликује косовско-ресавски дијалекат.¹⁵ Под
утицајем ове дијалекатске зоне највероватније је настала и хибридна
форма Г мн. *шкваннѣихъ* 444а/12, у којој је писар првобитни облик са
наставком тврде заменичке деклинације желео да исправи у складу са
књижевном нормом, како је једном већ био написан: *шкванныхъ*
443а/3.¹⁶ У Л јд. ср. рода сложене придевске промене *въ настоѣцѣмъ*
445б/18 дошло је до продора наставка меких заменичких основа, а
управо у косовско-ресавском дијалекту „са инстр. јд. у м. и ср. роду
једнак је и облик дат. и лок. јд. (*овем човеку, ѿо белем свейу*), што се
може схватити као уопштавање наставка меких заменичких основа
(према узору облика *нашем* и сл.).“¹⁷ У сфери конјугације на локално

¹⁵ Павле Ивић, *Српскохрватски дијалекти*, 222. Уп. Душан Јовић, *О језику „Закон о рудницима“ деспота Стефана Лазаревића*, Јужнословенски филолог, XXVII, св. 3–4, Београд 1968–1969, 406–407.

¹⁶ Уп. Душан Јовић, *истио*, 426.

¹⁷ Павле Ивић, *истио*, 223.

порекло писара/аутора упућују облици императива са *-e-* уместо са *-и-* код глагола треће и четврте презентске врсте: 1. л. мн. *възъпїемъ* 447а/12, 2. л. мн. *пѣтрѣпете* 443а/17, *въсплаете* 444б/13. Ову особину данас познају само призренско-тимочки говори.¹⁸

На крају, на основу изложене грађе у којој су се највероватније укрстиле особине говора самог аутора, с једне, и последњег и/или претходних преписивача, с друге стране, можемо констатовати да *Надгробна реч десїошѹ Ђурђу Бранковићу* пружа једно релативно поуздано сведочанство о особинама народних говора на територији Деспотовине у XV веку. Посведочене црте локалног карактера иду у прилог претпоставци о припадности говора непознатог Смедеревског беседника косовско-ресавском дијалекту, који уосталом и данас обухвата град Смедерево, за који се и везује настанак ове беседе.

¹⁸ Павле Ивић, *Дијалектологија*, 115.